

Ratio Working Paper No. 36

Vad bör staten göra? En fråga om värdighet

Nils Karlson

Vad bör staten göra? En fråga om värdighet

av Nils Karlson¹

RATIO WORKING PAPER SERIES

Abstract:

Uppsatsen analyserar den fundamentala, normativa frågan om statens roll i ett gott samhälle. Efter att först gått igenom sedvanliga effektivitetsargument utvärderas statens åtaganden utifrån kriteriet mänsklig värdighet. I analysen, som utgår ifrån en bred tradition inom klassisk humanism, liberalism och svensk folkrörelsetradition, definieras värdighet som individens aktiva ansvarstagande för det egna livsprojektet, med ömsesidig respekt för andras frihet att göra detsamma. Slutsatsen är att staten har en distinkt och konstruktiv roll, men att det bör finnas en tydlig övre gräns för skatter och andra ingrepp.

JEL Classification: H11, H20, I31, I38

Keywords: role of state, welfare state, taxes, dignity, autonomy, good society

Kontaktuppgifter:

Nils Karlson
Ratio
Box 5095
114 50 Stockholm
e-mail: nils.karlson@ratio.se
Hemsida: www.ratio.se

¹ Jag vill tacka Niclas Berggren och Hans L Zetterberg, liksom övriga medverkande i denna antologi, för kommentarer på tidigare utkast av föreliggande text. Återstående oklarheter åvilar som vanligt författaren.

Introduktion

Frågan vad staten bör göra är såväl alldaglig som fundamental. Ständigt ställs krav på vad stat, kommun och landsting borde göra eller inte göra. Utgångspunkten är oftast *status quo*; man är upprörd över eller vill förbättra något i det rådande samhället. Exempelvis argumenterar man för fler sjuksköterskor, lärare eller poliser, för högre bidrag, löner eller skatter, o s v. Och ibland också för motsatsen. Det är inte den typen av frågor som intresserar oss här.

Den fundamentala frågan handlar istället om vad staten *bör* göra i mer övergripande normativ mening. Med ”stat” likställs här hela den politiska sfären, vilken består av stat, kommuner, landsting och socialförsäkringssektor. Vi tar också för givet att staten i fråga är fullt demokratisk. Annorlunda uttryckt gäller frågan *statens roll i ett gott samhälle*. Bör staten vara stor eller liten? På vilka områden bör staten eller politiken ha en uppgift? Och hur bör staten i så fall bete sig?

Vad särskiljer staten?

Det som gör staten unik i förhållande till resten av samhället är att den är den organisation som kontrollerar användandet av våld.² Staten är m a o suverän inom ett givet territorium. Detta gäller demokratier såväl som andra statsformer. Organisationer och individer kan endast legitimt använda våld om det är auktoriserat av staten. Allt vad staten gör är i slutändan beroende av våldsmonopolet.³ Det gäller beskattning, bidrag, regleringar och offentlig produktion, inklusive exempelvis undervisning och välfärdstjänster. De organisationer eller individer som inte frivilligt gör som staten vill kan tvingas därtill.

Detta är naturligtvis skälet till att en rad filosofer och ekonomer genom tiderna har ägnat betydande möda åt att fundera över vad staten bör göra. Föga förvånande skiljer sig svaren åt.

Statens huvuduppgifter

Likväl kan ett antal gemensamma idéer urskiljas. En första sådan är att statens uppgift är att göra det som borde göras men som ingen annan gör, eller åtminstone inte görs i tillräcklig

² Enligt den allmänt accepterade definitionen av Max Weber, 1978, s. 40-41. Se även Dahl 1976, s.10.

³ Jämför Dunleavy & O’Leary, 1987, s. 1-4, om organisatoriska och funktionella definitioner av staten.

utsträckning.⁴ Klassiskt är Thomas Hobbes (1651/1689) påstående att utan staten skulle livet vara "short, nasty and brutish" i det allas krig mot alla som skulle råda utan statens existens.

David Hume (1711/1776, s. 34) är inne på samma linje:

It is quite evident, that if government were totally useless, it never could have a place, and that the SOLE foundation of the duty of the ALLEGIANCE is the advantage, which it procures to society, by preserving peace and order among mankind.

Staten ska således vara till medborgarnas fördel och huvuduppgiften är att nyttja våldsmonopolet till att säkra fred och ordning i samhället. Likaså finns det en betydande enighet om hur detta ska gå till, nämligen genom att befrämja rättvisa. Exempelvis argumenterar Adam Smith (1723/1776, II.ii.3.4) för att:

Justice ... is the main pillar that holds up the whole edifice. If it is removed, the great immense fabric of human society ... must in a moment crumble into atoms.⁵

Skälen till detta utvecklas ytterligare (Smith 1723/1776 VII.iv.36):

As the violation of justice is what men will never submit to from one another, the public magistrate is under a necessity of employing the power of the commonwealth to enforce the practice of this virtue. Without the precaution, civil society would become a scene of bloodshed and disorder, every man revenging himself at his own hand whenever he fancied he was injured.

Om staten inte befrämjar rättvisa skulle skatter och andra politiska ingrepp inte skilja sig från ren stöld och maffiafasoner.

I moderna termer, exempelvis såsom dessa läggs fram i grundläggande läroböcker i nationalekonomi, kan tre huvuduppgifter för staten identifieras:⁶

Den första handlar om att tillhandahålla så kallade kollektiva nyttigheter. Sådana varor och tjänster anses, till skillnad från vanliga så kallade privata nyttigheter, svåra att finansiera och producera på en privat marknad, dels eftersom de kommer flera tillgodo samtidigt, oavsett om mottagarna av tjänsten vill det eller inte, dels eftersom det är svårt eller omöjligt att exkludera dem som inte har betalt för varan eller tjänsten i fråga. I praktiskt mening handlar detta om försvar, rättsväsende, domstolar, polis mm.⁷

⁴ Ett ytterligare villkor är naturligtvis även att de statliga åtgärderna inte själva får orsaka problem som tar ut de goda effekterna. Politikmisslyckanden är dessvärre inte ovanliga.

⁵ Se även Locke 1690/1998.

⁶ Ofta görs även ytterligare uppdelningar av vad som nedan kallas effektivitetsargument. Se exempelvis Stiglitz 2000.

⁷ Exakt vad som i praktiken ska inkluderas i dessa kollektiva nyttigheter kan diskuteras. Vårt att notera är att den tekniska utvecklingen i betydande utsträckning påverkar gränsdragningen. Med modern teknik är det exempelvis

Den andra uppgiften handlar om att se till att varor och tjänster med stora positiva externa effekter, ibland kallade *merit goods*⁸, tillhandahålls i större utsträckning än vad som annars skulle vara fallet. Här handlar det om sådant som utbildning och sjukvård. Med positiva externa effekter menas att dessa varor och tjänster anses leda till att samhället som helhet tjänar på att de produceras, exempelvis genom att en höjd utbildningsnivå och bättre folkhälsa leder till högre tillväxt. På motsvarande sätt anses stora negativa externa effekter, såsom miljöförstöring och överfiskning, motivera statliga ingrepp.⁹

Bägge dessa två första huvuduppgifter försvaras således med en typ av effektivitetsargument. Tanken är att samhället i sin helhet får högre välstånd om staten ser till att kollektiva nyttigheter och positiva externa effekter tillgodoses. I alla andra fall anses rena marknadslösningar och arrangemang i det civila samhället vara mer effektiva och välståndshöjande än statliga ingrepp.

Den tredje uppgiften handlar om att skapa rättvisa i samhället. Denna uppgift har en helt annan karaktär. Exempelvis menade John Rawls (1971, s.3) att lagar och regler, oavsett hur effektiva eller välordnade de är, bör ändras eller avskaffas om de är orättvisa. Här är inte det avgörande argumentet längre ekonomisk effektivitet. Istället är argumentet direkt uttalat normativt. Följaktligen är vi nu inne på mer kontroversiell mark. Det hindrar dock inte, som vi också senare ska se, att det är fullt möjligt att hävda att också de två första uppgifterna leder till ökad rättvisa, liksom att rättvisan leder till effektivitet. Eller för den delen att effektivitet är en förutsättning för rättvisa.

Men ofta har rättvisan setts som en distinkt uppgift. Exempelvis är det i Sverige idag vanligt att hävda att samhället blir mer rättvist om staten tillser att inkomstfördelningen är så jämn som möjlig: ett gott samhälle anses var liktydigt med ett samhälle som är jämlikt eller rättvist just i denna mening. Detta brukar kallas distributiv eller social rättvisa och mäts genom Gini-koefficienter, Lorenzkurvor, kvintiljämförelser eller något annat mått. Men även om Sverige i

ofta möjligt att ta individuellt betalt för nyttjandet av vägar, telenät, fiskevatten, lufrum etc. För fler exempel, se Foldvary & Klein 2003.

⁸ Även om man med *merit goods* ibland enbart menar nyttigheter som införs av paternalistiska skäl, d v s för att individerna inte anses veta sitt eget bästa. Vanliga exempel är bilbältestvång och grundläggande utbildning.

⁹ Även denna kategori kan givetvis diskuteras. Exempelvis föreligger stora avgränsningsproblem liksom risker för att de statliga åtgärderna tränger ut önskvärda privata initiativ. Vi får dock lämna detta därhän i detta sammanhang. För en övergripande kritik, se Cowen & Crampton 2003.

internationell jämförelse klarar sig bra i detta avseende kan man naturligtvis fråga sig om det är utjämningen i sig som är det intressanta eller, vilket verkar rimligare, det som fördelningspolitiken var tänkt att leda till.

Ett intressant alternativ är därför uppfattningen att ett rättvist samhälle är ett samhälle som befrämjar människors värdighet, där värdighet ses som ett mål i sig. Om detta handlar detta kapitel. Statens åtaganden kommer att utvärderas utifrån kriteriet mänsklig *värdighet*.¹⁰ Frågan är således på vilka områden och med vilka medel staten kan bidra till att främja människors värdighet¹¹?

En bred tradition

Den analys som följer utgår ifrån den breda tradition inom klassisk humanism och liberalism, men också inom den svenska folkrörelsetraditionen inklusive i delar av arbetarrörelsen och kooperationen, där värdighet har varit ett centralt begrepp. Det förenar vitt skilda tänkare bland humanister och liberaler som Giovanni Pico della Mirandola, Erasmus av Rotterdam, John Locke, Adam Smith, Baruch Spinoza och Wilhelm von Humboldt,¹² även om väsentliga skillnader naturligtvis finns dem emellan. Exempelvis menade den klassiske humanisten Giovanni Pico della Mirandola redan 1488 att människans värdighet utgår från hennes frihet, vilken gör att hon själv är ansvarig för alla sina handlingar och därmed själv väljer sin karaktär och sitt väsen. Nästan 400 år senare formulerar liberalen Wilhelm von Humboldt (1993/1852, s. 10) samma idé på följande sätt:

The true end of Man, or that which is prescribed by the eternal and immutable dictates of reason, and not suggested by vague and transient desires, is the highest and most harmonious development of his powers to a complete and consistent whole. Freedom is the first and indispensable condition which the possibility of such a development presupposes...

Det finns också en stark koppling mellan denna syn på värdighet och den antike filosofen Aristoteles' (1988) syn på vad som är ett gott, lyckligt och dygderikt liv. Enligt honom är det högsta goda *eudaimoni*, vilket brukar översättas med "mänsklig blomstring". Det innebär just att handla på ett sådant sätt att vi förverkligar vår potential som människa. Det är genom det

¹⁰ Zetterberg & Ljungberg 1997, s. 7-10, har samma utgångspunkt. De gör dock aldrig någon riktig analys av begreppet och det tillämpas inte heller systematiskt i deras i övrigt mycket stimulerande studie av den svenska socialstaten. När det gäller mer allmänna referenser till likartade synsätt till det som här kommer att presenteras, kan exempelvis Klein 1998 och Rasmussen & Den Uyl 1997 nämnas.

¹¹ Huruvida det är fråga om aggregerad, maximal, genomsnittlig o s v värdighet vi talar om, lämnar vi dock därhän i detta sammanhang.

¹² Se Pico della Mirandola 1996/1488, Erasmus 1964, Locke 1998/1690, Smith 1982/1759, Spinoza 2001 och Von Humboldt 1993/1852.

individuella handlandet, menar Aristoteles, som vi kan växa, lära oss och långsiktigt förverkliga vår natur som ett förnuftigt, socialt djur. Varje människa föds med denna potential och metoden är att dana sin karaktär genom goda vanor, praktisk klokhet och dygder.¹³

Detta förhållningssätt var också länge centralt inom den svenska folkrörelsetraditionen inklusive delar av arbetarrörelsen och Kooperationen. Ett exempel är liberalen, riksdagsledamoten, missionsförbundaren och redaktören Waldemar Svensson.¹⁴ Hans livsgärning kan sägas utmärkas av ett försvar för människans värdighet, det personliga ansvaret och den individuella friheten. Den enskilda människan och hennes personlighet står i centrum för hans analys:

Att ge den enskilda människan möjlighet att växa och utvecklas enligt sitt eget väsens grundbetingelser bör vara samhällslivets mål och mening. Organisationer, statsformer och lärosystem kan avskrivas som förbrukade byggnadsställningar, när de inte lägre tjäna detta syfte.¹⁵

Idéhistorikern Ronny Ambjörnssons har också i sin studie av nykterhets- och arbetarrörelsens kultur i Holmsund kring det förra sekelskiftet visat hur en kultur av ansvarstagande och personlig utveckling växte fram. Han identifierar ett ”skötsamhetens projekt, som tar sin utgångspunkt i ett antal begränsade ideal som alla har med nykterhet att göra, men som sedan växer och kommer att omfatta alltmer element som läsning, idédebatt och bildningsverksamhet.” (Ambjörnsson 1988, s. 19) Den individuella medlemmen ”tar varken dagen som den kommer eller världen som den är. Han vill förändring, han ser fram emot en ny tid. ... Den egna personligheten framstår som ett projekt, som något ofullbordat och därför ägnat att fyllas med innehåll, hyfsning, moral, bildning.” (Ibid s. 90)

Denna optimistiska syn på människans utvecklingsförmåga var också utmärkande för centrala socialdemokratiska tänkare som Arthur Engberg, Nils Karleby och Alf Ahlberg, liksom för ledande kooperatörer som Anders Örne och Albin Johansson.¹⁶ Ständigt återkommer de till sambandet mellan individuell frihet, frivillig samverkan, personligt ansvar och mänsklig växt. Likaså kritiserar de, var och en på sitt vis, risken med en alltför omfattande stat. Exempelvis menade Örne i början av 1960-talet att:

¹³ För en översiktlig presentation av Aristoteles' synsätt, se Tolland 1998. Ericson 1999 och Norberg 2000 är tydligt influerade av Aristoteles i sina tolkningar av vad de kallar ”värdoliberalism”.

¹⁴ Se Johnson 1997.

¹⁵ Citerad i Johnson 1997, s. 67.

¹⁶ För en utmärkt genomgång av denna tradition inom arbetarrörelsen, se Erixon 1997. Under senare år har det inom SSU förts en diskussion om ”egenmakt” som har viss beröring med dessa tidigare tänkares idéer.

I vårt land är känslan för den enskildes ansvar och dess betydelse ganska svagt utvecklad. Åtminstone framträder på det på sina håll en benägenhet att kasta omsorgen för de ekonomiska framstegen helt och hållet på samhället och befria de enskilda från allt annat besvär än att öva negativ kritik av vad som utträttats.... Framstegsarbetets stora problem är just att locka fram all den initiativkraft och den begåvning, som stå till buds... Och känslan av omedelbart personligt ansvar är den bästa uppfostrare ett samhälles medborgare kan få... Skall någonsin ett lyckligare samhälle än det nuvarande skapas, så måste man göra klart för den stora massan av människor, att framstegen i eminentaste mening måste vara folkets egen sak.¹⁷

Innan vi fördjupar oss i frågan vad staten bör göra måste dock först begreppet värdighet närmare klargöras.

Värdighet

Vad kan då mer strikt menas med ”värdighet”? Som framgått ovan har värdighet att göra med sådant som autonomi, egenmakt, dygder, personlig utveckling, självbestämmande och självförverkligande. Det finns också, som utvecklas mer utförligt nedan, en nära koppling mellan värdighet, individuell frihet och personligt ansvar. Värdighet” är emellertid i likhet med andra viktiga begrepp som ”rättvisa” och ”demokrati” genuint omstritt. En rad möjliga tolkningar föreligger således. Den definition som här ges knyter emellertid an till den huvudfåra inom humanism, liberalism och svensk folkrörelsetradition som just diskuterats.

Min utgångspunkt är således det klassiskt humanistiska och liberala idealet om att varje människa har ett unikt värde i sig och att ett gott samhälle utmärks av att varje individ har personligt ansvar och frihet att forma sitt eget liv i enlighet med vad hon eller han själv kommit fram till är ett gott liv, med ömsesidig respekt för andras frihet att göra detsamma. Värdighet är detsamma som att man som individ aktivt axlar detta ansvar och tillvaratar denna frihet. Med värdigheten följer även att personen i fråga förtjänar respekt, inför sig själv och andra.

Värdighet är därmed i det närmaste synonymt med autonomi. En autonom person är en person som självständigt, kritiskt och skapande handlar och fattar beslut, en person som själv kan forma och inrikta sitt liv. Exempelvis definierar Gerald Dworkin (1988) autonomi som förmågan att kritiskt reflektera över och även ändra sina preferenser, önskningar och värderingar.¹⁸ Skillnaden mellan värdighet och autonomi handlar främst om att värdighetsperspektivet starkare betonar det personliga ansvarstagandet och strävan efter att leva ett gott liv.

¹⁷ Erixon 1997, s. 116-118

¹⁸ För svenska uttolkningar, se exempelvis Petersson 1989 och Rothstein 1994.

Det goda livet kan dock se mycket olika ut för olika människor, vilka naturligtvis har olika intressen, erfarenheter, insikter och syn på vad som är viktigt. Därför bör vi respektera och tolerera deras fria val. Vårt värdighetsbegrepp är därmed både inkluderande och universellt – alla människor ges samma frihet och ansvar för det egna livets utveckling. Väsenligt är naturligtvis också, vilket utvecklas nedan, att varje individ, även svaga och utsatta, ges förutsättningar för att kunna ta ansvar för sitt liv.

I den tradition vi här ansluter oss till finns också en koppling mellan värdighet och dygder. Som nämnts ovan menade exempelvis Aristoteles att dygder är en förutsättning för ett gott liv. Dygder är förvärvade karaktärsegenskaper - som mod, rättrådighet, integritet, tolerans, arbetsamhet, driftighet, ärlighet o s v - som har internaliserats till att bli en del av vår personlighet.¹⁹ Även dygder förvärvas genom ansvarstagande och kritisk reflektion. Dygder är inte något vi föds med utan något vi lär oss av vår omgivning och förhoppningsvis förvärvar under livets lopp.

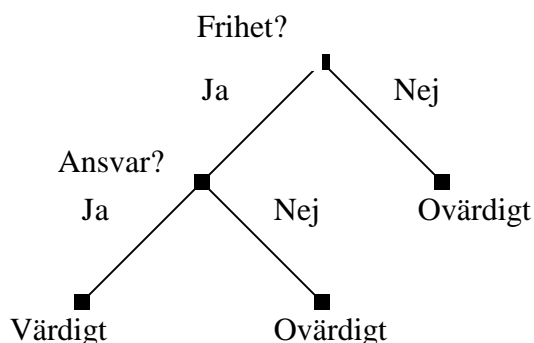
Värdigheten utgår således ifrån den enskildes fritt valda handlande - det är genom handling livet formas. Friheten, i meningen frihet från tvång²⁰, är alltså central för värdigheten. Paternalism är i allmänhet inte förenlig med värdighet, även om vissa undantag finns. Mer om detta senare.

Nära kopplat till den individuella friheten är det personliga ansvaret. Mänsklig värdighet förutsätter förmåga till ansvarstagande för hur det egna livet utvecklas. Att ta ansvar innebär att själv stå till svars för något, att ta de negativa konsekvenserna av att handla fel och att av hänsyn till andra avstå från något vi skulle vilja ha. Ansvarstagande förutsätter frihet. Bara den som kunde handla annorlunda och som hade möjlighet att bedöma konsekvenserna, kan ta ansvar för vad han eller hon har gjort. Figur 1 nedan illustrerar sambandet mellan frihet, ansvar och värdighet.

¹⁹ Diskussioner om dygder har fått något av en renässans under senare år, i svensk miljö särskilt genom Aspers & Uddhammar 1998 samt Aronsson m.fl. 2000.

²⁰ För en analys, se Berlin 1984.

Figur 1: Sambandet mellan frihet, ansvar och värdighet

En första förutsättning för värdighet är, som framgår, att den individuella friheten garanteras. I den mån statliga åtgärder kan bidra till att så sker är det således positivt. Och i den mån motsatsen gäller – om exempelvis beskattning eller regleringar begränsar individens frihet – är det negativt för värdigheten.

Den andra förutsättningen är att individen själv tar ansvar för sina handlingar. Utan frihet är detta inte möjligt. Man har knappast ansvar för konsekvenserna av handlingar man tvingats till. Men ansvarstagandet är naturligtvis också i betydande utsträckning ett fritt val.

Men vad är det då som kan få individen att frivilligt ta ansvar? Och kan inte lagstiftning och statliga åtgärder likväl i vissa situationer stärka ansvarstagandet? Här blir det omedelbart svårare att ge ett enkelt svar.

Som nämnts är dock kritisk självreflektion och lärande viktigt. I den tradition som refererats ovan finns en mycket optimistisk syn på människans förmåga att lära av såväl sina misstag som sina framgångar. Vi lär oss att axla ansvar genom att få ökat ansvar och kan därmed leva värdigare liv. Men också den motsatta utvecklingen kan uppstå om den individuella friheten och det personliga ansvarstagandet undergrävs genom skatter och regleringar – då riskerar värdigheten att minska, liksom i förlängningen viljan att under frihet ta ansvar.²¹

Betoningen av lärande genom ansvarstagande innebär också att omgivningen och det sociala sammanhang vi tillhör är av fundamental betydelse för vår syn på ansvar. Att ta ansvar innebär ju att stå till svars för något inför sig själv och andra. Värdighet är ingenting som uppstår i ett socialt vakuum. Genom vårt agerande på marknaden och i civilsamhället får vi

²¹ Se även Hayek 1960, s. 71.

förebilder för vårt eget handlande. De normer och den moral som präglar de beteenden vi möter och iakttar påverkar oss direkt och indirekt. Och i den mån omgivningen präglas av ansvarstagande individer är det således positivt ur ett värdighetsperspektiv. Men omgivningen är också betydelsefull genom att vi från denna kan få olika typer av sociala sanktioner när vi inte själva lever upp till vårt ansvar.²²

Ansvarstagande förutsätter också egna resurser i form av kunskaper och tillgångar. Även dessa tillägnar vi oss och skapar i ett samspel med vår omgivning, såväl på marknaden som i civilsamhället. Men även formell utbildning har naturligtvis stor betydelse. Resurser är nödvändiga för att kunna svara på utmaningar och hantera förändring. I denna mening kan ansvarstagande således även riktas framåt i tiden. Ett värdigt liv innebär inte bara att ta ansvar för konsekvenserna av tidigare handlingar och även att kunna ta ansvar för och själv påverka det egna livsprojektet.

I följande avsnitt ska vi se lite närmare på värdighetens förutsättningar och effekter.

Arbete, företagande, egendom och solidaritet

Att kunna försörja sig själv är en central del i ett värdigt liv. Utan egna inkomster är det svårt att forma ett eget livsprojekt. En av de viktigaste dygderna i ett gott samhälle är därmed produktivt arbete i syfte att skapa värde och byta värde i relationerna med andra människor. Det är också en förutsättning för ett aktivt ansvarstagande för de gemenskaper och den omgivning vi tillhör.

Följaktligen är en viktig förutsättning för ett gott samhälle en fri marknadsekonomi med utvecklad arbetsdelning och hög produktivitet. Ekonomin är inte oskiljbar från det sociala livet i stort och vi kan inte välja vilket ekonomiskt system som helst och samtidigt tro att vi ska kunna främja frihet, ansvarstagande och värdighet. All erfarenhet visar att endast ett marknadsekonomiskt system långsiktigt kan skapa arbete och välstånd. I korthet förutsätter det att ekonomin baseras på frivilliga avtal och enskilt ägande.²³ Att upprätthålla dessa institutioner genom ändamålsenlig rättighetslagstiftning och civilrättsliga lagar är således en viktig statlig uppgift.

²² För en analys av gruppstorlekens betydelse för sociala sanktioner och normbildning, se Karlson 2002, s. 87-102.

²³ För en utförlig analys, se Karlson 2002, s. 104-115.

Inom dessa ramar fattar sedan varje aktör, entreprenör eller finansiärer, köpare eller säljare, konsument eller producent, industrialist eller arbetare sina egna självständiga beslut utifrån den kunskap, den information och de önskemål de själva har. Konsumenterna köper de varor och tjänster de föredrar från den producent de själva föredrar. Vem som helst har rätt att starta företag och producera de varor och tjänster som han eller hon själv vill (därmed inte sagt att någon är beredd att köpa dem).²⁴

Denna marknadsekonomiska process kan beskrivas som en lärandeprocess där de enskilda aktörerna ständigt utnyttjar sin frihet och får ta ansvar för sina beslut, bra så väl som dåliga. Denna process genererar ny kunskap - kunskap som inte tidigare existerade eller som inte tidigare utnyttjades. Med Hayeks (2003a) ord fungerar marknadskonkurrensen som en "upptäcktsprocedur" där nya och bättre metoder och erbjudanden skapas genom experimentell selektion.

Med detta system kommer en högt driven arbetsdelning och specialisering att uppstå. Varje individ kommer att utveckla olika komparativa fördelar som möjliggör lärande och byten på marknaden. Om individen genom skatter eller andra statliga ingrepp fräntas denna möjlighet till arbetsdelning minskar alltså värdigheten.

Ur ett värdighetsperspektiv är det också viktigt att understryka att det privata ägandet i sig är positivt. Såsom exempelvis Wilhelm Röpke (1998) och James Buchanan (2002/1993) understrukit leder enskild egendom till oberoende och självständighet. Ägandet ger trygghet och stärker förutsättningarna för ansvarstagande och moralisk utveckling.²⁵ Egna resurser är, som poängterats ovan, ofta nödvändiga för att kunna svara på utmaningar och hantera förändring.

Det finns också mycket som talar för att även andra dygder än det produktiva arbetet stimuleras genom en fri ekonomi. William A. Galston skiljer på "två kategorier av dygder: dels de som krävs av entreprenörer och anställda, dels de som krävs av den liberala ekonomin som helhet. Entreprenörens specifika dygder är fantasiförmåga, initiativförmåga, driftighet, bestämdhet. De anställdas specifika dygder är punktlighet, pålitlighet, vilja att arbeta inom

²⁴ Hur en sådan ekonomi fungerar utvecklas närmare i Johansson & Karlson 2002.

²⁵ Se även Hakelius 1999.

etablerade ramar och mål. För ekonomin som helhet... tre avgörande dygder: arbetsamhet, förmåga att med omdöme skjuta på behovstillfredsställelsen och till sist flexibilitet.”²⁶

Ytterligare ett exempel på detta är Émile Durkheims (1933) analys av den marknadsekonomiska arbetsdelningens sociala konsekvenser. Han menar att arbetsdelningen samtidigt gör oss mer individualistiska och mer samhällsinriktade. I de mer stängda klansamhällen som föregick det moderna samhället rådde krav på likformighet i tro och normer. Frihet och individualism tycktes ned och alla underordnades, vad Durkheim kallar, en ”mekanisk solidaritet”.²⁷ Det pluralistiska, marknadsliberala samhället däremot sammanbinds av ”organisk solidaritet”, ett ömsesidigt beroende av specialiserade arbeten och funktioner. Här frodas individualism och frihet, liksom samarbete, moral och personligt ansvarstagande:²⁸

...Social harmony comes essentially from the division of labor. It is characterized by a cooperation which is automatically produced through the pursuit by each individual of his own interest. It suffices that each individual consecrate himself to a special function in order, by the force of events, to make him solidary with others. (Durkheim 1933, s. 200)

Civilsamhälle och familj

Den starka koppling som beskrivits ovan mellan det sociala sammanhang vi tillhör och vår syn på ansvar understryker betydelsen av de gemenskaper vi är del av. Det är i samspelet med andra vår egen syn på ansvarstagande beteende formas.²⁹

Viktigast här är familjen eller andra närstående. Såväl psykologer som sociologer är ense om att samspelet mellan kognitiva och känslomässiga faktorer i vår närmaste sociala omgivning - särskilt under uppväxtåren - är avgörande för individens moraliska utveckling och syn på livet i stort.³⁰ Exempelvis menar James Q Wilson (1998, s. 22-23) att:

Moral intuitions... arise from human sociability. They arise from the fact that we are born small, helpless infants, who must be raised for many years. Only human affection will make it possible for us to be raised. We know that children who are raised by parents display, at an early stage in their life, moral sensibilities... If the child's moral preparedness is encouraged, it grows up to be morally independent, not morally dependent. By independent I mean, in this case, capable of making autonomous decisions for themselves as they reach maturity.

Men inte bara fungerande familjer utan även andra grupper och gemenskaper är viktiga. Under livets lopp tillhör vi en rad olika primärgrupper på arbetet, i föreningar och i vår

²⁶ Enligt den tolkning av Galstons synsätt som görs i Aronsson m.fl. 2000, s. 80.

²⁷ Notera att det finns en stor likhet mellan denna analys och den som görs i Hayek 2003b.

²⁸ För en sammanfattning av hans analys, se Zetterberg 1993, s. 117-118.

²⁹ Detta noterades redan av Smith 1982/1759.

³⁰ De klassiska referenserna är Piaget 1965 och Cooley 1902. Se även Zetterberg 2003.

närmiljö. Att ta ansvar innebär att stå till svars för något inför någon eller några, inklusive sig själv. Livet igenom söker vi bekräftelse och respekt från vår omgivning. Utan det civila samhällets gemenskaper är detta inte möjligt.

Ett starkt civilt samhälle består dock av mer än familjer och primärgrupper. Lika väsentliga är olika organisationer och institutioner som varken kan hänföras fullt ut till staten eller till marknaden. Det rör sig om olika former av ideell verksamhet inom allt ifrån idrottsklubbar och välgörenhetsorganisationer till religiösa samfund och kulturinstitutioner inom konst och vetenskap. Även dessa är av stor betydelse för individens fostran och syn på värdighetens krav på ett ansvarsfullt beteende.

Även för civilsamhället och familjen är civilrättsliga regler av central betydelse för att garantera grundläggande friheter och klargöra ansvarsförhållanden. Men om vi genom skatter eller andra statliga ingrepp minskar civilsamhällets och familjens betydelse i samhället finns också risken att människors värdighet minskar.

Grundläggande resurser

Men hur är det med de grundläggande resurser i form av kunskaper och tillgångar som krävs för att ha möjlighet att svara på en utmaning och kunna ta ansvar för framtiden? Är det inte ett värdighetsproblem om vissa individer i ett samhälle inte har tillgång till dessa resurser? Jo, förvisso kan det vara på det viset. I den mån dessa grundläggande resurser faktiskt inte skapas på marknaden och i civilsamhället finns skäl att tillse att staten tillhandahåller dessa till dem som inte har dem eller själva kan skaffa dem, särskilt gäller detta grundläggande utbildning till unga och stöd till svaga och utsatta, exempelvis handikappade.³¹ Noteras ska att ett visst, om än begränsat, mått av paternalism här introduceras. Att så sker är en förutsättning för att varje människas unika värde respekteras och för att varje individ ska kunna ta ansvar för sitt eget liv.

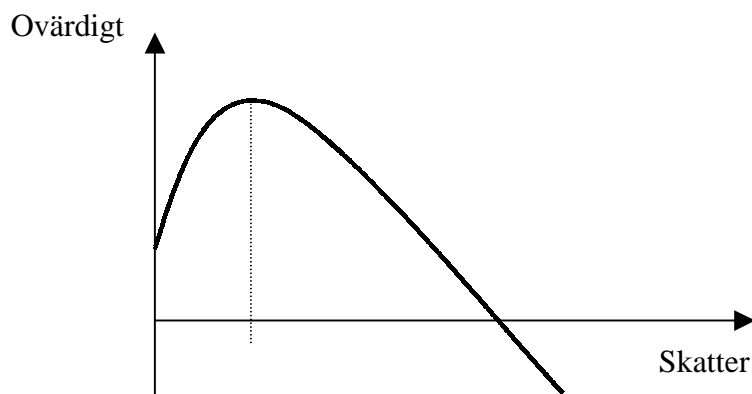
Här har vi emellertid ett uppenbart avvägningsproblem att hantera. När det gäller ungas rätt till utbildning och genuint arbetsförmögnas och utsattas rätt till stöd har staten en viktig roll. Men i de allra flesta fall och situationer är det individens eget ansvar att utnyttja sin frihet till att leva ett värdigt liv. Eget sparande, privat förmögenhetsbildning och privata

³¹ Jämför resonemanget i Sen 1982 om "basic capabilities".

försäkringslösningar är ur ett värdighetsperspektiv att föredra. Statens roll bör inte vara att direkt eller indirekt undergräva individens frihet eller frånta henne hennes ansvar genom olika bidrag, skatter och ingrepp, utöver de fall som identifierats ovan.

Man kan naturligtvis diskutera exakt vad och hur mycket som bör ingå i denna grundläggande resursnivå. Exempelvis skulle någon form av obligatorisk försäkring med en fastställd miniminivå och självrisk (såsom i trafikförsäkringen), vara ett sätt tillse att grundläggande resurser garanteras alla i händelse av arbetslöshet, olyckor eller dylikt. Understrykas ska dock att det är oförenligt med värdighet att mer generellt göra alla beroende staten. När skatterna överskrider en viss nivå kommer individens frihet och förmåga att ta personligt ansvar för sitt eget liv oundvikligen att minska. Figur 2 nedan illustrerar det allmänna sambandet mellan skatter och värdighet³²:

Figur 2: Sambandet mellan värdighet och skatter

Vad bör staten göra?

Vad innebär då allt detta för frågan om vad staten bör göra? Enligt det synsätt som här presenterats utmärks ett gott samhälle av mänsklig värdighet. Det innebär att varje individ ska ha frihet att forma och aktivt ta ansvar för sitt eget livsprojekt, med ömsesidig respekt för andras frihet att göra detsamma.

³² Att kurvan inledningsvis stiger förutsätter att skatterna går just till de områden som identifierats i detta och tidigare avsnitt. Att den därefter viker av nedåt beror dels på minskad ekonomisk effektivitet i form minskad arbetsdelning, färre jobb och företag, minskad tillväxt o s v, dels på ett mindre vitalt civilsamhälle.

Statens viktigaste uppgift är därför att garantera individens frihet. Det är en nödvändig förutsättning för personligt ansvarstagande. Staten bör upprätthålla ett system av individuella fri- och rättigheter som skyddar varje persons liv, frihet och egendom från andras angrepp. Det handlar om att staten ska respektera individens frihet så långt denna inte inkräktar på andras lika rätt till frihet. Sedvanliga rättsstatliga krav måste därför vara uppfyllda.

Detta är precis de kollektiva nyttigheter som inledningsvis utifrån ett effektivitetsperspektiv identifierades som statens huvuduppgift. Friheten har just den egenskapen att den kommer alla tillgodo samtidigt och att det är svårt eller omöjligt att exkludera dem som inte har betalt för den.

Centralt, och nära kopplat till ovanstående uppgift, är även att staten upprätthåller marknadens och civilsamhällets institutioner. Här är det således frågan om civilrättslig lagstiftning, inklusive avtalsrätt, konkurrensrätt, aktiebolagsrätt, familjerätt, stiftelserätt o s v, samt straffrättslig lagstiftning. Dessa är en förutsättning för individens ansvarstagande. Utan effektiva och väl fungerande marknader kommer nämligen inte sysselsättning och nödvändiga resurser att kunna skapas. Utan ett vitalt civilt samhälle kommer inte individen kunna lära sig värdighetens krav på ett ansvarsfullt beteende.

Ur ett värdighetsperspektiv är det också, som utvecklats i föregående avsnitt, motiverat att staten tillhandahåller vissa grundläggande resurser i form av humanitärt stöd till dem som inte har dem eller själva kan skaffa dem på marknaden eller i det civila samhället. Särskilt gäller detta grundläggande utbildning till unga och stöd till svaga och utsatta. Denna uppgift liknar den andra statliga uppgift som utifrån ett effektivitetsperspektiv inledningsvis identifierades. Positiva externa effekter kan i många fall förväntas om fler kan ta ansvar för sina egna liv.

Understrykas ska att staten bör vara neutral till människors val av livsprojekt, utöver i de avseenden som identifierats ovan. Endast individen själv kan ta ansvar för sin egen utveckling och sitt eget liv. Statens roll bör inte vara att styra utan att underlätta. De skatter och andra ingrepp som krävs för att tillgodose statens legitima uppgifter bör följaktligen också utformas likformigt och så att de utgör de gör minsta möjliga hinder för människors värdighet.

Detta är statens uppgift i ett rättvist samhälle där människor värdighet kan blomstra. Genom dessa insatser kan staten bidra till att skapa förutsättningar för det arbete, det företagande, det

ägande och den solidaritet, liksom det civilsamhälle och de familjer som är förutsättningar ett värdigt liv. Att ett sådant samhälle dessutom är ekonomiskt effektivt gör det naturligtvis än bättre.

Statliga interventioner utöver de som ovan identifierats leder förr eller senare till ovärdighet. När skatter och andra ingrepp förhindrar sysselsättning, företagande, sparande och tillväxt minskar värdigheten. Detsamma gäller generell omfördelning och offentlig monopolproduktion inom vård och omsorg: att vara direkt beroende, utan reella valmöjligheter, av en offentlig sektor med ständiga kostnads- och kvalitetsproblem är inte att leva ett värdigt liv.

Referenser

- Ambjörnsson, Ronny, 1988, *Den skötsamma arbetaren: idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880-1930*, Stockholm: Carlssons bokförlag
- Aristoteles, 1988, *Den nikomachiska etiken*, översättning och kommentar av Mårten Ringbom, Göteborg : Daidalos
- Aronsson, Peter, Aspers, Patrik, Beckman, Ludvig, Erixon, Fredrik, Michelletti, Michele, Möller, Göran, Strömberg, Kenneth & Uddhammar, Emil, 2000, *Dygder som drivkraft och föredöme*, Stockholm: City University Press
- Aspers, Patrik & Uddhammar, Emil (red.), 1998, *Framtidens dygder – om etik i praktiken*, Stockholm: City University Press
- Berggren, Niclas, 2002, *Verktyg att välja. En budgetpolitisk beslutsmodell*, Stockholm: Reforminstitutet
- Berlin, Isaiah, 1984, *Fyra essäer om frihet*, Stockholm: Ratio
- Buchanan, James, 2002/1993, *Property as a Guarantor of Liberty*, Aldershot: Edgar Elgar, reprinted in Brennan, Geoffrey, Kliemt, Hartmut & Tollison, Robert D., *The Collected Works of James M. Buchanan – Federalism, Liberty, and the Law*, Vol 18, Indianapolis: Liberty Fund
- Cooley, Charles, 1902, *Social Organization*, New York, NY: Scribner
- Cowen, Tyler & Crampton, Eric, 2003, *Market Failure or Success: The New Debate*, in association with the Independent Institute, Edward Elgar
- Dahl, Robert, 1976, *Modern Political Analysis*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall
- Dunleavy, Patrick & O'Leary, Brendan, 1987, *Theories of the State: The Politics of Liberal Democracy*, London: Macmillan Education
- Durkheim, Emile, 1933, *The Division of Labor in Society*. New York, NY: The Free Press
- Dworkin, Gerald, 1988, *The Theory and Practice of Autonomy*, Cambridge: Cambridge University Press
- Erasmus av Rotterdam, 1964, *The Essential Erasmus*, Introduction and Commentary by John P. Dolan, New York, NY: New American Library
- Erixon, Per, 1999, *Leva fritt och leva väl*, Pejling nr. 18, Stockholm: Timbro
- Erixon, Fredrik, 1997, *Arv i vanhävd. Om frihetliga rötter i arbetarrörelsen*, Stockholm: Timbro
- Foldvary, Fred & Klein, Dan (ed.), 2003, , *The Half-Life of Policy Rationales: How New Technology Affects Old Policy Issues*, New York, NY and London: New York University Press

- Hakelius, Johan, 1999, *Förmögen till värdighet. Wilhelm Röpke, människan och ekonomi*, Pejling nr. 23, Stockholm: Timbro
- Hayek, Friedrich A., 1960, *The Constitution of Liberty*, Chicago, Ill.: Chicago University Press
- Hayek, Friedrich A., 2003a, "Konkurrens som en upptäcksprocedur", i *Kunskap, konkurrens och rättvisa – Hayek om marknadsekonomin processer*, Stockholm: Ratio
- Hayek, Friedrich A., 2003b, "Atavismen i social rättvisa", i *Kunskap, konkurrens och rättvisa – Hayek om marknadsekonomin processer*, Stockholm: Ratio
- Hobbes, 1986/1651, *Leviathan*, Penguin Classics
- Hume, David, 1983/1751, *An Inquiry Concerning the Principles of Morals*, Indianapolis, IN: Hackett Publishing Company
- Johansson, Dan & Karlson, Nils (red.), 2002, *Den svenska tillväxtskolan – om den ekonomiska utvecklingens kreativa förstörelse*, Stockholm: Ratio
- Johnson, Anders, red., 1997, *Värde och värdighet. Waldemar Svensson, frisinet och framtiden*, Bertil Ohlininstitutet, Stockholm: Nerenius & Santérus
- Karlson, Nils, 2002, *The State of State: Invisible Hands in Politics and Civil Society*, New Brunswick, NJ & London: Transaction Publishers
- Klein, Dan, 1998, "Liberty, Dignity and Responsibility: The Moral Triad of a Good Society", in *3 Libertarian Essays, reprint with changes from The Independent Review, Vol. 1. No. 3, Winter 1997, pp 325-351, FEE Occasional Paper/One*
- Locke, John, 1998/1690, *Den andra avhandlingen om styrelseskicket*, Göteborg: Daidalos
- Norberg, Johan, 2000, "Värdeoliberalism: Neo-aristotelikerna", i *Norberg, Johan, red. Stat, individ & marknad. Sex skolor i samtida samhällsfilosofi*, Stockholm: Timbro
- Petersson, Olof, 1989, *Makt i det öppna samhället, Maktutredningen*, Stockholm: Carlssons förlag
- Pico della Mirandola, Giovanni, 1996/1488, *Om människans värdighet*, Stockholm: Atlantis
- Piaget, Jean., 1965, *The Moral Judgement of the Child*, New York, NY: Free Press
- Rasmussen, Douglas B. & Den Uyl, Douglas J., 1997, *Liberalism Defended. The Challenge of Post-Modernity*, Chetelham: Edgar Elgar
- Rawls, John, 1971, *A Theory of Justice*, Cambridge, MA: Harvard University Press
- Rothstein, Bo, 1994, *Vad bör staten göra? Om välfärdsstatens moraliska och politiska grund*, Stockholm: SNS
- Röpke, Wilhelm, 1998, *A Humane Economy: the Social Framework of the Free Market*, Wilmington, DE: ISI Books
- Sen, Amartya, 1982, *Choice, Welfare and Measurement*, Cambridge, MA: MIT Press
- Smith, Adam, 1981/1776, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Indianapolis, NY: Liberty Press Classics
- Smith, Adam, 1982/1759, *The Theory of Moral Sentiments*, Indianapolis: Liberty Press Classics
- Smith, Adam, 1994, *Den osynliga handen*, Stockholm: Ratio
- Spinoza, Baruch, 2001, *Etiken*, 2 uppl., Stockholm: Thales
- Stiglitz, Joseph E., *Economics of the Public Sector*, 3 ed., New York, NY & London : W. W. Norton
- Tolland, Anders, 1998, "Dygder för alla tider", i *red. Aspens, Patrik & Uddhammar, Emil, 1998, Framtidens dygder – om etik i praktiken*, Stockholm: City University Press
- Weber, Max, 1978, *Weber: Selections in Translation*, Cambridge: Cambridge University Press
- Wilson, James Q., 1998, *Moral Intuitions*, Hans L Zetterberg Lecture Series, Stockholm: City University Press
- von Humboldt, Wilhelm, 1993, *The Limits of State Action*, Indianapolis: Liberty Fund
- Zetterberg, Hans L., 1993, *Sociologins följeslagare*, Stockholm: Ratio

Zetterberg, Hans L., 2003, "Social Science Theories and the Study of Public Opinion", Paper presented at the annual meeting of World Association for Public Opinion Research (WAPOR) in Prague, Czech Republic September

Zetterberg, Hans L. & Ljungberg, Carl Johan, 1997, Vårt land – den svenska socialstaten. Slutrapport från ett forskningsprogram, Stockholm: City University Press